

O‘ZBEK VA RUS TILLARIDA OT GRADUONIMIYASI

Dustmamatova Nilufar Pirmkulovna¹

Annotatsiya. Mazkur maqolada darajalanish hodisasi (graduonimiya) hamda ot so‘z turkumining nomlanishi o‘ziga xos graduonimiya hodisasini hosil qilishi haqida so‘z boradi. Unda o‘zbek va rus tillarida otlar graduonimiyasi, ularning o‘ziga xos jihatlari, belgilari, xususiyatlari hamda farqlari batafsil yoritib berilgan.

Shuningdek, maqolada bir qator olimlarning ilmiy izlanishlari asosida o‘zbek va rus tillarida otlar graduonimiyasining umumiy ko‘rinishi, uning sinonimiya va antonimiya bilan bog‘liqlik jihatlari, ot so‘z turkumining graduonimiyasi ba’zi asarlar nomida, harbiy unvonlarda, ta’lim sohasiga oid atamalarda ham kuzatilishi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: *graduonimiya, me‘yor, oppozitsiya, affiks, iyerarxik, farq, suffiks, lug‘aviy birliklar, ko‘p, kam.*

Аннотация. В данной статье речь идет о явлении градуонимии, а также о том, что среди существительных тоже может возникать специфическое явление градуонимии. В нем подробно описана градуонимия существительных в узбекском и русском языках, их особенности, признаки, свойства и различия.

Также в статье на основе научных исследований ряда ученых приведен обзор градуонимии существительных в узбекском и русском языках, ее взаимосвязи с синонимией и антонимией, что градуонимия существительных прослеживается и в названиях некоторых произведений, воинских званиях и терминах, относящихся к сфере образования.

Ключевые слова: *градуонимия, норма, оппозиция, аффикс, иерархия, различие, суффикс, словарные единицы, много, мало.*

Annotation. This article deals with the phenomenon of gradonymy and the fact that naming of noun lexemes gives rise to the specific phenomenon of gradonymy. It describes in detail the gradonymy of noun lexemes in Uzbek and Russian languages, their features, attributes, peculiarities and differences.

Also in the article on the basis of scientific researches of a number of scientists gives an overview of the degreeonymy of noun lexemes in Uzbek and Russian languages, its connection with synonymy and antonymy, it is noted that the degreeonymy of noun lexemes is traced in the names of some works, military ranks, terms related to education.

Keywords: *graduonymy, norm, opposition, affix, hierarchy, difference, suffix, word units, many, few.*

¹ Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrasi dotsent v.b., PhD.

Graduonimiya hodisasi borasidagi ilk izlanishlar Arastu bilan bevosita bog‘liq, u o‘z tadqiqotlarida 10 ta kategoriyani (substansiya, miqdor, sifat, munosabat, vaqt, makon, holat, o‘rin, harakat, kechinma) ajratish barobarida qiyoslash va miqdor kategoriyalaridan tashqari ular sirasiga sifat kategoriyasini ham kiritgan. Ularning ba’zi hollarda ortiqroq/kamroq darajaga ega ekanligini ta’kidlab, nafaqat darajalanish mexanizmi, balki darajalanishga moyil bo‘lgan so‘zlar kategoriyasi, ya’ni daraja obyektini ham belgilab bergan. Ushbu so‘zlar kategoriyasiga belgi va xususiyat kategoriyalarini kiritgan va *ko‘p/kam* tushunchalari bir-biri bilan qiyoslanishi, belgi va xususiyatlar *ko‘proq/kamroq* darajada bo‘lishi bilan bir qatorda “o‘ziga nisbatan qarama-qarshilikda bo‘lishi va ortiq yoki kam darajada qo‘llanishi mumkin”ligini ta’kidlagan².

Lug‘aviy birliklar D.Kruz tasnifida (zanjir, spiral, aylanasimon, martaba, daraja anglatuvchi leksemalar, miqdor va hajmiga ko‘ra darajalanuvchi atamalar/otlar) o‘z aksini topgan³ va yuqoridagi tasnif ko‘rinishlarida so‘zlarning asl holati gradual munosabatga hech qanday qo‘shimchalar qo‘llanmagan holda shakllangan.

Graduonimiya, daraja tushunchalari haqida so‘z borganda, aksariyat tadqiqotlarda belgi bildiruvchi leksemalar tahlil qilingan. Graduonimiya hodisasi ot leksemalar doirasidagi so‘zlarni ham qamrab oladi. Shaxsni ifodalash uchun o‘zbek va rus tillarida bir qator graduonimiya qatorlari kuzatiladi, gradual birliklar yosh guruhlariga ajratilishi biologik asoslarga ega bo‘lib, ko‘p hollarda ular jamiyat, madaniyat, til vositasida aks ettiriladi. Turli xalq, uning tili, madaniyati, muayyan vaqt davomida turlicha ifoda etishi mumkin.

Xususan, ot leksemalarning nomlanishi o‘ziga xos graduonimiya hodisasini aks ettiradi, u quyidan yuqoriga o‘sib ulg‘aygan sari turli yosh bosqichlaridan o‘tadi. O.Bozorov darajalanishning tilga va nutqqa xos ko‘rinishlarini farqlash kerakligini quyidagicha ko‘rsatgan: ulg‘ayishning oshib borishiga ko‘ra ma’naviy nomlanish *chaqaloq* → *go‘dak* → *bola* → *o‘smir* → *yigit* → *erkak* → *chol*⁴ bo‘lsa, rus tilidagi qator *новорожденный* → *малыш* → *ребёнок* → *подросток* → *парень* → *мужчина* → *старик* kabi bo‘ladi.

Otlardagi darajalanish ba’zi asarlar nomida ham kuzatiladi, jumladan Alisher Navoiyning “*G‘aroyib us-sig‘ar*” (Yoshlik g‘aroyibotlari) – 15-16 yoshdan 20 yoshgacha; “*Navodir ush-shabob*” (Yoshlik nodirliklari) – 20 yoshdan 35 yoshgacha; “*Bado‘e ul-vasat*” (O‘rta yosh go‘zalliklari) – 35 yoshdan 45 yoshgacha; “*Favoyid ul-*

² <http://lib.ru/POEEAST/ARISTOTEL/kategorii.txt>.

³ Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – P.183-200.

⁴ Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 22 б.

kibar” (Keksalik foydalari) – 45 yoshdan 60 yoshgacha⁵. Rus yozuvchisi L.Tolstoy yaratgan “*Детство*” → “*Отрочество*” → “*Юность*” trilogiyasi⁶, A.Blokning “*Идут часы, и дни, и годы...*” she’ri nomlanishida ham darajalanish aks etgan. Said Ahmadning “Ufq” trilogiyasi qismlari nomlanishida esa ijtimoiy-sotsial muhit, tabiat hodisalari asosidagi graduonimiya ifodalangan: “*Qirq besh kun*”, “*Hijron kunlarida*”, “*Ufq*” bo’sag’asida”⁷.

Gradual munosabatlar bir qator sohalarda faoliyat yurituvchi shaxs otlari munosabatida kuzatiladi. Harbiy unvonlar borasida to’xtalib o’tamiz. Unvon berish dastlab Ivan Grozniy davrida, ya’ni XVI–XVII asrlarda boshlangan. Ushbu harbiy unvonlarni berishda rus va G’arbiy Yevropa usulidan foydalanilgan. Hozirgacha unvonlar nafaqat rus armiyasi, balki O’zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida ham qo’llanadi. Ma’lumki, bu sohadagi harbiy unvonlar qo’shin unvonlari, kema tarkibidagi unvonlarga bo’linadi va bir xil tarkibga ega bo’ladi (1-jadval).

1-jadval

Harbiy unvonlarda daraja ko’rsatkichlari

O’zbek tilidagi harbiy unvonlar	Rus tilidagi harbiy unvonlar
Oddiy askarlar tarkibi:	
<i>oddiy askar = matros</i>	<i>рядовой солдат = матрос</i>
Serjantlar tarkibi:	
<i>kichik serjant</i> → <i>serjant</i> → <i>katta serjant</i> = 2 darajadagi <i>starshina</i> → 1 darajadagi <i>starshina</i> → <i>bosh starshina</i>	<i>младший сержант</i> → <i>сержант</i> → <i>старший сержант</i> = <i>старшина</i> 2 ранга → <i>старшина</i> 1 ранга → <i>главный старшина</i>
Ofitserlar tarkibi:	
<i>kichik ofitserlar (leytenant</i> → <i>katta leytenant</i> → <i>kapitan = leytenant</i> → <i>katta leytenant</i> → <i>kapitan-leytenant</i>)	<i>младшие офицеры (лейтенант</i> → <i>старший лейтенант</i> → <i>капитан = лейтенант</i> → <i>старший лейтенант</i> → <i>капитан-лейтенант</i>)
<i>katta ofitserlar (mayyor</i> → <i>podpolkovnik</i> → <i>polkovnik</i> = 3 darajadagi <i>kapitan</i> → 2 darajadagi <i>kapitan</i> → 1 darajadagi <i>kapitan</i>)	<i>старшие офицеры (майор</i> → <i>подполковник</i> → <i>полковник = капитан</i> 3 ранга → <i>капитан</i> 2 ранга → <i>капитан</i> 1 ранга);
<i>generallar (general-mayyor</i> → <i>general-leytenant</i> → <i>general-polkovnik</i> → <i>armiya generali</i> = kema tarkibida bu tarkib unvonlari mavjud emas)	<i>генералы (генерал-майор</i> → <i>генерал-лейтенант</i> → <i>генерал-полковник</i> → <i>генерал армии</i> = kema tarkibida bu tarkib unvonlari mavjud emas)

Harbiy xizmatda o’tgan asrda “norasmiy” graduonimiya ham mavjud bo’lganligini ko’rsatib o’tish joiz: qasamyodgacha *салабоны* (o’smirlar) va *слоны*

⁵ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to’plami. 20-jildlik. – Toshkent: Fan. – 448 b.

⁶ <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/jahon-nasri-onlayn-antologiyasi/lev-tolstoy-1828-1910-rossiya>

⁷ [https://uz.wikipedia.org/wiki/Ufq_\(trilogiya\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Ufq_(trilogiya))

(fillar) → I davri *духу* (“uyni sog‘indim”) → II davri *молодые* (“yoshlar”) → III davri *фазаны* (“tustovuqlar”) → IV davri *деды* (bir yarim yil xizmat qilganlar).

Ta’lim bosqichlariga oid gradual qatorlar: ta’limning quyi bo‘g‘inlaridan boshlab ta’lim oluvchilarga nisbatan *tarbiyalanuvchi* → *o‘quvchi* → *abituriyent* → *talaba* → *magistr* → *doktorant//воспитанник* → *ученик* → *абитуриент* → *студент* → *магистр* → *докторант*, oliy ta’limda professor-o‘qituvchilar ixtisosligiga ko‘ra darajalanish: *stajyor* → *o‘qituvchi* → *katta o‘qituvchi* → *filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori* → *dotsent* → *fan doktori* → *professor* → *akademik//стажёр* → *преподаватель* → *старший преподаватель* → *доцент* → *доктор философии по филологическим наукам* → *доктор наук* → *профессор* → *академик* qo‘llanadi.

Professor-o‘qituvchi atamasining o‘zida esa professorlikdan oddiy o‘qituvchilik faoliyatigacha bo‘lgan kamayib borish tartibi kuzatiladi.

Bank sohasida ishga qabul qilingan xodim *mutaxassis*, 6 oy talab darajasida ishlagandan so‘ng *1 toifali mutaxassis*, 1 yildan keyin *yetakchi mutaxassis*, undan ortiq muddat ishlasa *bosh mutaxassis*, keyinchalik *bo‘lim boshlig‘i*, *boshliq o‘rinbosari*, *boshliq* lavozimlariga ko‘tarilib borishi mumkin. Lavozim ortishi bilan birga oylik ish haqi ham ortib boradi. Bu ortib borish graduonimiyani aks ettiradi, chunki lavozim ortishi turli ko‘rsatkichlarga asosan amalga oshiriladi va aksincha: lavozim talablarini bajarmagan xodim yuqoridan quyi tomon o‘z lavozimidan pastlatilishi ham mumkin.

Ko‘rinib turibdiki, turli sohalarda ish tajribasi, ilmiy salohiyati ortishi bilan shaxsning biror amal yoki unvon, vazifasi, darajasi, lavozimi ham ortib boradi. Bu boshqa sohalarda ham mavjud bo‘lib, graduonimiya bilan chalkashtirib yuboriladigan iyerarxik munosabatlarga misol bo‘la oladi, chunki iyerarxik munosabatlar quyidan yuqoriga, gradual munosabatlar esa me‘yorning ikki qarama-qarshi tomoniga ega bo‘ladi. Iyerarxik munosabatlarda belgining quyidan yuqoriga ortib borishida pog‘onaviy ma’no kasb etuvchi so‘zlar bir-biriga oppozitsiyada bo‘lmaydi, balki quyi hamda yuqori nuqtaga ega bo‘ladi. Bunga zid ravishda gradual munosabatlar (0) me‘yor va uning ikki qarama-qarshi ma’nolardan iborat yo‘nalishlariga ega bo‘lgan qatordan iborat, belgining har biri me‘yorga nisbatan olinadi hamda qarama-qarshi yo‘nalishdagi leksemalar qator belgisiga ko‘ra zidlanish munosabatlariga kirishadi.

Olmoshlarda ham graduonimiya hodisasi kuzatilishini ta’kidlash joiz: *men* → *sen* → *u* → *biz* → *siz* → *ular//я* → *мы* → *он/она* → *мы* → *вы* → *они*. Shaxs ifodalashda kichraytirish/erkalatish ham juda katta ahamiyat kasb etadi, o‘zbek tilida erkalash ohang hamda urg‘u bilan bir qatorda *o‘zinning* o‘zlik olmoshi, *-m*, *-im* egalik suffiksi (*o‘zinning erkam*, *o‘zinning bo‘talog‘im*), o‘zlik olmoshi ishtirokidagi erkalash ma’nosi *-lik* ot yasovchi suffiksi (*chiroyligim*, *shirinim*), bolalar nutqiga xos bo‘lgan *-cha*, *-choq*, *-chak*, *-chiq*, *-jon*, *-xon*, *-oy*, *-boy*, *-loq* (*-aloq*), *-gina*, (*-kina*, *-qina*), *-toy* qo‘shimchalari yordamida hosil qilinishi fikrning ta’sirchanligini bir qancha yuqori

darajaga ko‘taradi.

Rus tilida *-ик-/-ек-, -к-, -ок-/ёк, -ец-/иц-, -очк-/ечк-, -оньк-/еньк-, -ышк-/ишк-, -ушк-/юшк-* suffikslari darajalanish munosabatini hosil qiluvchi lug‘aviy birliklar tarkibida keladi: *домик, ящичек, шляпка, денёк, бельёцо, вареньице, семечко, шапочка, ноченька, долюшко*.

O‘zbek tilidagi *vor, -kon, -don, -on*, rus tilidagi *-ина (доми́на, голосо́ина), -ище (носи́ще, волчи́ще), -ища (ручи́ща, ножи́ща)* kabi ulug‘lash, kattalashtirish, kuchaytirish ma’nosini hosil qiluvchi affikslar yordamida hosil qilinadigan so‘zlar shaxs ifodalashda darajalanish munosabatlarini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20-jildlik. – Toshkent: Fan. – 448 b.
2. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 22 б.
3. Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – P.183-200.
4. <http://lib.ru/POEEAST/ARISTOTEL/kategorii.txt>.
5. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/jahon-nasri-onlayn-antologiyasi/lev-tolstoy-1828-1910-rossiya>
6. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Ufq_\(trilogiya\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Ufq_(trilogiya))